

УДК 1(091) 130

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНА КОНЦЕПЦІЯ Б. КІСТЯКІВСЬКОГО

Наталія Жукова

*Львівський коледж Державного університету інформаційно-комунікаційних технологій,
Циклова комісія гуманітарної та соціально-економічної підготовки
вул. В.Великого, 12, 79053, м. Львів, Україна
e-mail: zykova_nataliya@mail.ua*

Проаналізовано творчу спадщину Богдана Кістяківського та її місце у філософській думці України, зокрема з'ясовуються чинники філософсько-світоглядного характеру, які уможливили оригінальний підхід Б. Кістяківського до аналізу суспільних процесів і, насамперед, такого соціально-політичного феномену, як держава. Висвітлено взаємозв'язок між філософсько-світоглядною позицією мислителя та його соціально-політичною концепцією, в рамках якої вчений осмислив проблеми розбудови правової соціально справедливої держави, реального утвердження у суспільному житті моральних цінностей та правових норм.

Ключові слова: соціально-справедлива держава, моральні цінності, правові норми, соціальні гарантії, принцип індивідуальності, соціальний ідеал.

Практика розбудови української держави на межі ХХ та ХХІ століть зіткнулася з такими проблемами, як правовий нігілізм громадян, корупція в усіх ешелонах державної влади, «дика» приватизація, безробіття, різка диференціація на заможних громадян і велику частину тих, що опинилися поза межею прожиткового мінімуму тощо. В українській державі закони та нормативні акти економічної сфери не створюють реальних гарантій рівних можливостей усім учасникам економічної діяльності, тому в українську економіку дуже повільно надходять зарубіжні інвестиції, не використовуються повною мірою внутрішні можливості розвитку вітчизняного підприємництва.

Щодо задоволення національно-культурних потреб особистості, то в країні склалася така ситуація, коли корінна мова нації, що за Конституцією є державною, потребує захисту, бо стоїть на межі витіснення з усіх сфер життєдіяльності. Усе це гостро ставить у громадській свідомості та науково-теоретичному мисленні питання не лише впорядкування практичних програм, які задовольняли б злободенні потреби, але й завдання пошуку світоглядних, теоретичних, методологічних основ для ефективних перетворень, які б насправді відповідали реальним потребам людини, українського громадянина.

Філософська думка сучасної України зумовлена насамперед низкою проблем, які український вчений осмислив у своїх філософських та соціально-політичних дослідженнях. Це проблеми розбудови правової соціально справедливої держави, реального утвердження у суспільному житті моральних цінностей та правових норм, вшанування гідності та прав людини, соціальних гарантій задоволення її економічних, політичних, культурно-національних потреб. Тому, ми розглянули проблему розбудови правової соціально-справедливої держави, осмислюючи творчу спадщину Б. Кістяківського. Це питання цікавило Кістяківського і в практичному, і в теоретичному аспектах. Обидва ці аспекти стверджували одну істину – кожній конкретній правовій емпіричній державі, чи є вона буржуазною, чи соціалістичною, властиві базові моральні

цінності, правові норми, що є обов'язковими для всіх громадян. Обов'язковою є також підзаконність державної влади. Основною теоретичною засадою кожної європейської держави, за переконанням Кістяківського, є морально-філософський принцип індивідуальності. Він стверджує недоторканість громадянина, свободу і гідність кожної особи в суспільстві. Визнання особи вищою цінністю, на його думку, передбачає не лише наявність у державі законів і норм, які б гарантували в економічній сфері життя гідне людині. Воно передбачає й задоволення національно-культурних потреб особистості.

Для виокремлення практичних шляхів розбудови правової соціально справедливої держави Кістяківський звертається до соціального ідеалу, яким для нього є соціалізм, позаяк він, встановлюючи суспільну власність на засоби виробництва, унеможливило формування майнових магнатів і кланів. У сучасному українському суспільстві, в свідомості якого, з цілком зрозумілих причин, соціалістична ідея залишається однією з найпопулярніших; осмислення спадщини Кістяківського спонукує замислитися над багатоваріантністю підходів до соціалістичної ідеології, над можливостями її реалізації у європейському розумінні.

«Під час аналізу соціального життя об'єктивною основою наукового узагальнення» є, на думку Кістяківського, «спільні для всіх людей значення чи то вартості» [2]. Процес віднесення до вартості в соціальних науках не нівелює, не нехтує унікальність, індивідуальність культурно-історичних процесів, а, навпаки, підкреслює індивідуальну неповторність предметів, явищ соціальної дійсності. У явищах культури та історії виявляються смисли, значення життєвого світу людей. За поняттям цінностей неокантіанської методології Б. Кістяківський бачить історично встановлені взірці ставлення до світу конкретного суспільства. Індивід переживає їх у своєму досвіді як свій світ, що сягає своїм корінням національної культури та історії.

В раціоналістичній філософській традиції, яка вбачає у філософії різновид наукового знання, Кістяківський виокремив як: «Найбільш глибоку та послідовну філософію ідеалізму в інтерпретації І. Канта та його послідовників, що репрезентують Баденську та Марбурзьку школи» [4, с.790]. Завдання соціальної науки він вбачав у вивченні, класифікації вартостей, віднаходженні стратегії соціально-культурного поступу. У соціальній теорії такий підхід передбачає створення певної моделі, логічної схеми або ідеального типу.

Кістяківський піддав філософському аналізу роль ціннісних значень як способу фіксації феномену належності у суспільному житті. Це виявилось в його соціальній концепції у поєднанні ролі причиново-наслідкових зв'язків, що знаходять вираз у категорії необхідності, з впливом соціальних норм, цінностей, оцінок та цілей людей на перебіг соціального життя. Поєднання необхідності та повинності в дослідженнях суспільного життя стало основою обґрунтування автономності та свободи особистості, природних прав та самоцінності людини.

Природним принципом людських взаємин, на думку вченого, є принцип індивідуалізму. Звернення до індивідуалізму в теоретичному плані у концепції Кістяківського є необхідним для наукового пояснення соціального життя. Він переконаний, що: «Соціальність невіддільна від індивідуальності. Свобода особи в суспільстві може бути обґрунтована лише на такій основі» [3].

Оскільки у соціальній концепції Б. Кістяківського людина як вільна особистість є найвищою цінністю, він розглядав забезпечення прав націй та пригноблених класів як умову здійснення прав Людини, а не підставу для політичної влади тієї або іншої партії

чи для утвердження певної ідеології. Водночас український мислитель ніколи не забував про своє національне коріння, про необхідність вільного розвитку всіх націй.

У підході до українського питання Кістяківський пройшов шлях еволюції: від оптимістичної надії на злиття історичних доль українського та російського народів – до переконання, що причина нехтування правом українського народу на самостійний культурний розвиток полягає не в соціальних та правових факторах, а в російському національному егоїзмі. Позиція Кістяківського – культурницький автономізм, однак політичний, державницький контекст національної ідеї він не акцентував, оскільки підхід до суспільства з позиції національної диференціації суперечить принципам ліберальної ідеології, за якими головна мета суспільного розвитку та його цінність – свобода і рівність прав особистостей.

Методологічною основою концепції досконалої соціально справедливої держави в нього є «справедливе право», яке має забезпечити втілення у суспільному житті принципів самоцінності, гідності, невід’ємних прав людської особистості.

Піднесення Кістяківським ролі особистості в соціальному дослідженні наштовхнуло його на розуміння, того, що суб’єктами історії є людські індивіди з їхніми невід’ємними правами, не створеними державою. Тому головна проблема державної влади – це публічно-правові стосунки між державою та особистістю. Питання сутності державної влади переростає у Кістяківського в питання обґрунтування прав людини і громадянина у правовій державі. Саме права і недоторканість особистості вимагають обмеження і суворої підзаконності державної влади. Досконала і довершена ідеальна модель – «ідеальний тип» держави, за Кістяківським, це правова конституційна держава.

Для Кістяківського характерний етико-нормативний підхід до дослідження суспільного життя, зумовлений неокантіанською методологією. Держава для нього – інструмент, покликаний реалізувати у суспільному житті встановлений на основі етичної волі закон. Тому провідним принципом соціального життя, за Кістяківським, має бути справедливість. Справедливість є трансцендентально первісною цінністю, яка зумовлює собою право і визначає його сутність. Кожний правовий закон показує, наскільки справедливим чи несправедливим є конкретне соціальне явище чи вчинок у системі вартостей конкретного суспільства та його культури.

Найвищою цінністю, яка слугує у концепції Кістяківського «визначальним принципом соціального дослідження, є людина як вільна особистість» [1, с. 11]; усі структурні елементи суспільства Кістяківський розглядає як політично-правові інструменти забезпечення її прав. Зокрема Кістяківський вважав умовою здійснення прав Людини забезпечення прав націй та пригноблених класів, необхідність вільного розвитку всіх націй. Духовність кожної нації відіграє важливу роль у формуванні соціальної єдності. У такому суспільстві, як Російська імперія, свідомість пригнобленої нації, її потреби доти не сприятимуть формуванню соціально-духовної єдності, доки не буде надано право кожній нації на самовизначення, на соціально-культурний і правовий захист. У царині політики Кістяківський не розглядав національний принцип як провідну мету та підставу для політичної влади тієї або іншої партії. Його позиція – культурницький автономізм. Тривалий час він свідомо і послідовно виключав з нього політичний компонент і лише після проголошення УНР сприйняв політичний, державницький контекст української національної ідеї, про що свідчить його плідна праця у Всеукраїнській Академії наук.

Із широкого спектру існуючих підходів до розуміння права: державно-організаційного, соціологічного, психологічного, етико-нормативного – Кістяківському

найбільше імпонує четвертий, позаяк він найбільше відповідає неокантіанському розумінню сутності правових норм. Цінність наукового доробку Кістяківського у цьому аспекті полягає в поглибленні розуміння нормативної природи права, усвідомленні, що нормативність права не вичерпується етичним елементом, вона набагато складніша. Це знайшло свій вираз у тому, що ціннісний аспект права він використовує як інструмент пізнання сутності держави.

Розуміння нормативної природи права, за Кістяківським, не вичерпується етичним елементом, воно набагато складніше. Він враховує у своїх дослідженнях чотири підходи до розуміння права: державно-організаційне або державно-наказове право; соціологічний підхід; психологічний підхід і, власне, нормативний підхід, за яким право – це сукупність норм, що містять ідеї про належне, які є визначальними для стосунків між людьми.

Кістяківський розрізняє право як соціальний факт і право як сукупність правових норм. Вони не обов'язково мають збіг у своєму змісті, тобто правопорядок, який існує в житті, не тотожний правопорядкові, вираженому в правових нормах. Дослідник наголошує, що право є історичним явищем, яке змінюється разом із суспільними відносинами.

Досліджена методологічна роль «ідеального типу» держави – своєрідного теоретичного взірця, який має втілитися у відповідних соціальних ідеалах та конкретних механізмах суспільного життя. Він не призначений для вироблення проекту ідеальної держави, а виконує суто методологічну роль: дослідити суспільство з позиції розбіжностей між емпіричним світом та світом теоретичних моделей, моральних та правових цінностей і сподівань людини. Наріжними каменями «ідеального типу» держави мають бути такі її характеристики, як соціальна справедливість та правовий характер. Кістяківський вважав вирішальною умовою втілення ідеалу досконалої соціально справедливої держави створення такої правової системи, яка б витримала випробування дійсністю і стала б підвалиною нового порядку.

Тому він вбачає завдання соціального пізнання в тому, щоб виявити у конкретній емпіричній державі ті риси, які відповідають ідеї досконалої держави, а також шляхи її розвитку й вдосконалення в історичному процесі. «Ідеальний тип» держави, на думку вченого, має такі характеристики:

- обмеження та підзаконність влади, самоцінність людської одиниці, правового місця індивіда в державі;
- суб'єктивні публічні права та участь народу в законодавстві і управлінні країною;
- відсутність соціальних конфліктів та класової боротьби;
- господарське життя, впорядковане й організоване за допомогою всенародної власності на засоби виробництва з обов'язковим правом приватної власності в особистому житті;
- гармонія між соціальним цілим і окремою особою;
- повнокровне життя кожної особистості, право на гідне людське існування не лише як моральний імператив, але також як юридична норма, що належить до категорії прав людини та громадянина.

Найвищою формою державності, її «ідеальним типом», за Кістяківським, є соціалістична держава як основа соціально-справедливого суспільства. Вона повинна забезпечувати не інтереси робітничого класу, а гідне життя кожної особистості конкретного суспільства. Її фундаментальними принципами є: верховенство права;

підзаконність, розподіл та обмеження державної влади; обов'язкова наявність народного представництва; визнання автономності, гідності, невід'ємних прав особи, політична, економічна, соціальна і національна рівність усіх членів суспільства. Кістяківський обґрунтовує необхідність правової федеративної соціалістичної держави як перехідної форми до бездержавного етичного соціалізму.

Наголошено, що соціально-політичні погляди Кістяківського поєднують у собі важливі елементи ліберальної ідеології та теорії соціалізму. Однак він критично осмислив як ліберальну, так і соціалістичну концепції. Зокрема, Кістяківський не погоджується з ліберальним розумінням принципів для його концепції понять рівності, приватної власності та справедливості. У марксистському варіанті соціал-демократичної ідеології він відкинув як неприйнятні пріоритет класових інтересів щодо прав особи та її національної ідентичності, принцип диктатури пролетаріату як форми централізованої політичної влади, тобто саме ті аспекти, що слугують наріжними каменями марксистської соціальної теорії.

У соціальній концепції Кістяківського важливу методологічну роль відіграє «ідеальний тип» держави – теоретична схема, призначена не для вироблення проекту досконалої держави, а для того, щоб розкрити сутність феномену держави через співставлення його з ідеальною теоретичною моделлю, своєрідним теоретичним взірцем, маючи на меті виявити шляхи розвитку та вдосконалення конкретної емпіричної держави.

«Ідеальним типом», досконалою і довершеною ідеальною моделлю держави він вважав правову конституційну державу.

Найвищою формою державності, її «ідеальним типом», за Кістяківським, є соціалістична держава. Зміст соціально-політичної концепції Кістяківського можна визначити як етичний соціалізм. Провідним принципом соціального життя має бути справедливість, тобто суспільний устрій повинен бути практичною реалізацією встановленого на основі етичної волі морального закону, а, отже, концепція соціалістичної держави логічно набирає етичної спрямованості. Це тягне за собою відповідне бачення ідеалу та призначення держави: соціалістична держава повинна забезпечувати гідне життя кожної особистості у суспільстві, а не диференціювати ставлення до громадян на основі класового принципу. Основні засади її організації – визнання автономності, гідності, невід'ємних прав особи; верховенство права; підзаконність, розподіл і обмеження державної влади; обов'язкова наявність народного представництва; політична, економічна, соціальна і національна рівність усіх членів суспільства.

Ідеологічна позиція Б. Кістяківського базується на його приналежності до соціалістично-федералістичного руху, який був альтернативою соціал-демократії. Федералізм відрізняється насамперед ставленням до ролі держави у суспільному житті: на протигагу політичній програмі соціал-демократії, заснованій на економічному монополізмі держави, федералістська позиція передбачала не декларовану економічну рівність і справедливість, а децентралізацію і соціально-економічного, і культурно-національного життя. Для Кістяківського федералізм мав принципове значення як єдиний реальний спосіб збереження та розвитку української суспільності за умов тодішньої російської держави.

Богдан Кістяківський – видатний у Східній Європі автор соціально-політичної концепції, розроблений на методологічній основі неокантівської теорії вартостей, що її створили представники Баденської школи Г. Ріккерт і В. Віндельбанд, а практично

використав для аналізу соціальних процесів М. Вебер. Плідно співпрацюючи з М. Вебером, Б. Кістяківський застосував у своїх дослідженнях суспільного життя підхід, заснований на ідіографічному методі та морально-правових цінностях. Творчий розвиток аксіологічного підходу до філософії та теорії права, розробленого правознавцями-неокантіанцями Г. Єллінеком та Р. Штаммлером, допоміг українському вченому створити оригінальну соціально-політичну концепцію, наріжними каменями якої стали пріоритет самоцінності людської особистості, її економічних, духовних, культурно-національних потреб та ідея правової конституційної держави.

У своєму теоретичному та ідейному пошукові Кістяківський виходив з актуальних практичних проблем сучасного йому соціального життя. Визначальна риса духовного життя доби Модерну – раціоналізм – у Російській імперії набула спотвореного характеру імперського деспотизму, коли раціонально-доцільним у суспільній свідомості постає лише те, що сприяє зміцненню єдиної великої держави, а те, що суперечить цій меті, зокрема національно-культурні інтереси підлеглих народів імперії, з легкістю приноситься в жертву. Кістяківський у своїх працях неодноразово підкреслював, що навіть російська інтелігенція пройнята цим великодержавним духом. Як альтернативу український мислитель висунув концепцію етичного соціалізму, яка в системі його поглядів тісно пов'язана з ідеологією соціалістів-федералістів.

Методологію неокантіанства Б. Кістяківський прагнув використати як основу для перетворення соціальної науки на точний інструмент вивчення суспільного життя, строго наукову галузь знання. Він вважав, що своєрідність наукового знання та труднощі дослідження соціальної сфери спричинили надмірну залежність цього знання від соціальної філософії. Подібно до того, як це зробило природознавство щодо натурфілософії на початку XIX ст., соціальна наука має відокремитися від соціальної філософії.

Кістяківський теоретично обґрунтував необхідність піднесення ролі особистості в соціальному дослідженні. Вихідним пунктом у розумінні сутності та призначення держави він вважав людину як особистість, тому обґрунтовував такий соціальний, економічний та політичний устрій, за якого індивід міг би самовизначитися і, зрештою, реалізувати свої права. Майже за півстоліття до проголошення політичних та економічних прав, визначених у Декларації ООН з прав людини, Кістяківський висунув не лише дуже близьке за своєю суттю формулювання цих прав, а й цілісну соціальну концепцію, в основі якої закладений пріоритет прав людини і громадянина. Право, за Кістяківським, є знаряддям віднайдення справедливості, а закон є засобом її емпіричного встановлення. Справедливість – це трансцендентально первісна цінність, яка визначає собою сутність права. «Справедливе право» вчений розглядає як методологічну основу і для розуміння феномену соціальності загалом, і для аналізу конкретних правових фактів з метою вдосконалення емпіричної соціальної дійсності.

Проблеми розбудови правової соціально справедливої держави, реального утвердження у суспільному житті моральних цінностей та правових норм, вшанування гідності та прав людини, що їх науково осмислив Б. Кістяківський на початку XX століття, і сьогодні, на початку XXI століття, залишаються практично важливими у процесі державотворення в Україні. У широкому спектрі сучасних політичних сил та ідеологій відбувається пошук світоглядних, теоретичних, методологічних основ для ефективних перетворень, які б насправді відповідали реальним потребам людини, українського громадянина. Духовне освоєння соціально-філософської спадщини Б. Кістяківського, як і багатьох інших представників вітчизняної філософської та

соціально-політичної думки, незаслужено обділених увагою через тенденційний відбір радянської ідеологічної машини, сприяє зміцненню в національній свідомості принципів європейської правової та політичної культури, репрезентує цінності лібералізму та демократії, поєднані з ідеологією соціалізму європейського зразка. Ідеальна теоретична модель етичного соціалізму, створена Кістяківським, і за сучасних умов може слугувати критерієм відповідності реалій конкретної емпіричної держави загальнообов'язковим моральним та правовим цінностям.

Список використаної літератури

1. Василенко М. П. Академік Богдан Олександрович Кістяківський / М. П. Василенко // Записки соціально-економічного відділу УАН. – К., 1923. – Т.1. – С. VIII–XLI.
2. *Кістяківський Б.* Вибране / Богдан Кістяківський ; пер. з рос. Л. Г. Малишевської ; упорядкування, передмова і примітки Л. П. Депенчук // Бібліотека часопису «Філософська і соціологічна думка». – К. : Абрис, 1996. – 415 с.
3. *Кістяковскій Б.* Соціальныя науки и право. Очерки по методології соціальних наук и общей теорії права / Б. А. Кістяковскій. – М. : Изд-е М. и С. Сабашниковых, 1916. – 502 с.
4. *Кістяковскій Б.* Диспутъ Б. А. Кістяковскаго въ Харьковскомъ Университете / Б. А. Кістяковскій // Право: еженедельная юридическая газета. – 1917. – № 13. – С. 786–798.

Стаття надійшла до редколегії 27.12.2015

Прийнята до друку 19.02.2016

SOCIO-POLITICAL CONCEPT B. KOSTYAKIVSKOHO

Natalia Zhukova

*Lviv State University College of Information and Communication Technologies
Cycle Commission humanitarian and socio- economic training
V.Velykoho str. , 12, 79053 , Lviv, Ukraine
e-mail: zykova_nataliya@mail.ua*

Bohdan Kistyakivsky's creative inheritance and its place in philosophical conceptions of Ukraine. In particular, the factors of philosophical and ideological character, which made Kistyakivsky's specific approach to social processes, and first of all to such a social and political phenomena as a state, possible are determined. The work presents the correlation between thinker's philosophical and ideological position and his social and political conception, within the frames of which the scientist interpreted the problems of development of legal, social, and fair state, real consolidation of moral values and legal norm in social life.

Key words : socially fair state , moral values, law , social security , the principle of identity, social ideal